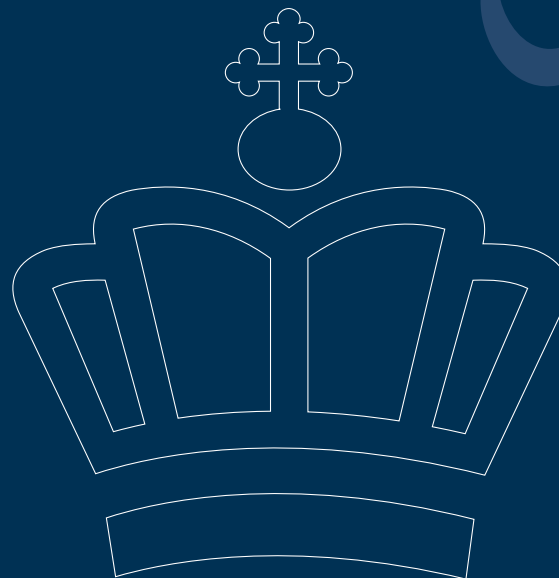

I bestræbelserne for at styrke de elevaktiverende arbejdsformer i det almene gymnasium er der i faget religion åbnet mulighed for at inddrage feltarbejde i undervisningen og afløse nogle tekstsider med felt-rapporter. For at opkvalificere dette arbejde, så det tillige kan bidrage til det studieforberevende sigte med gymnasiet, har en arbejdsgruppe bestående af universitetsansatte religionssociologer og religions-historikere, samt lærere i gymnasiet med erfaringer med denne aktivitetsform, udarbejdet dette hæfte om feltarbejde i religion.

Hæftet indledes med nogle overordnede teoretiske overvejelser om feltarbejdets muligheder og problemer. Der lægges vægt på kvalitative undersøgelser, hvor interviews med mennesker, der har en tilknytning til en religion spiller den centrale rolle. Etik samt takt og tone i forbindelse med sådanne interviews behandles. Samtidig reflekteres der over afstand og engagement fra elevernes side, når de går i gang med sådanne interviews. Det understreges, at arbejdet skal være præget af videnskabelig afstand.

Anden del af hæftet giver konkrete anvisninger på, hvorledes eleverne kan gennemføre et sådant feltarbejde. Hovedeksemplet er en undersøgelse af religiøs arkitektur. Der gives konkrete anvisninger på, hvad eleverne skal lægge mærke til, og hvilke spørgsmål de kan stille. Denne del af hæftet indeholder et stort katalog over andre emner, som er velegnede til feltarbejde i religion.

Endelig giver hæftet anvisninger på, hvorledes feltarbejdet og dets resultater kan indgå i eksamen, og der antydes en række muligheder for eksamensforsøg.

Feltarbejde i religion

Den pædagogiske proces

Feltarbejde i religion

Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie nr. 24 - 2000

Undervisningsministeriet
2000

Feltarbejde i religion

Publikationen indgår i Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie som nr. 24 - 2000 og under temaet *den pædagogiske proces*

Omslag: Kontrapunkt A/S

1. udgave, 1. oplag, juni 2000: 1000 stk.

ISBN 87-603-1721-3

ISBN (WWW) 87-603-1725-6

ISSN 1399-2279

Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie (Online) 1399-7386

Udgivet af Undervisningsministeriet, Uddannelsesstyrelsen,
Området for gymnasiale uddannelser

Bestilles (UVM 6-271) hos:

Undervisningsministeriets forlag

Strandgade 100 D

1401 København K

Fax nr. 3392 5219

E-mail: FORLAG@UVM.DK

Tlf. nr. 3392 5220

eller hos boghandlere

Tryk: Malchow A/S, Ringsted

Trykt med vegetabiliske trykfarver på 100% genbrugspapir

Printed in Denmark 2000

Forord

I fagbilaget for religion i bekendtgørelsen for gymnasiet er der som noget nyt åbnet mulighed for at lade rapporter fra feltarbejde indgå i pensum på linie med andre tekster. Dette er sket ud fra et ønske om at øge kvaliteten af de mange udadrettede aktiviteter, som er et særkende for faget religion.

Det er nemlig ikke noget nyt, at der indgår studier i marken som en aktivitetsform i religion. Det har i mange år være almindeligt, at klasserne har besøgt repræsentanter for religioner og livsanskuelser eller har haft besøg af personer knyttet til disse og på denne måde oplevet levende religion og livsanskuelse.

Det er intentionen med de nye bestemmelser for gymnasiet om feltarbejde at fremme disse aktiviteter og samtidig øge kvaliteten af dem ved at sætte feltarbejdsrapporter på linie med fagets dokumentariske materiale: tekster og billeder.

Denne intention underbygges af det forhold, at faget religionssociologi har fået stadig større betydning i universitetsstudiet. Kandidater som er uddannet i de seneste 15 år, har opnået en fortrolighed med faget religionssociologi, der gør dem i stand til at arbejde kvalificeret med feltarbejde i faget. Dette hæfte skulle imidlertid gerne inspirere *alle* fagets lærere til at arbejde mere kvalificeret med feltarbejde. Denne aktivitetsform er frugtbar, uanset hvilket fagsyn, der præger undervisningen. Den er åben for forskellige holdninger til faget.

I oktober 1999 udsendte Uddannelsesstyrelsen hæftet, *Udviklingsprogrammet for fremtidens ungdomsuddannelser*. Her understreges den faglige fordybelse og det studieforberevende i gymnasiet samtidig med, at elevaktiverende arbejdsformer fremhæves. Det er min opfattelse, at feltarbejde i religion fremmer disse intentioner: Der er i høj grad tale om en elevaktiverende arbejdsform, der giver gode muligheder for faglig fordybelse.

Feltarbejde træner kompetencer, som vil være uundværlige i forbindelse med en videregående uddannelse, ikke mindst fagligt overblik, selvstændighed og samarbejdsevne.

Denne aktivitetsform ligger også på linie med tankerne bag de igangværende hf-forsøg. Også her lægges der vægt på elevaktiverende arbejdsformer, som kan virke tiltrækkende på kursister, som kommer fra uddannelsesfremmede miljøer. I den gældende hf-bekendtgørelse er det ganske vist ikke muligt at læse og opgive feltrapporter i stedet for traditionelle tekster, men det er dog muligt at bruge feltarbejdet i undervisningen, hvis man anser det for at være pædagogisk hensigtsmæssigt. Forskellen i forhold til gymnasiet er blot, at denne aktivitet sker uden rabat for tekstsider. Feltrapporten har status som baggrundslitteratur. Hvis man på kurserne er interesseret i at arbejde under samme vilkår som i gymnasiet, skal der indsendes ansøgning om forsøg til GYM.

Endelig skal det nævnes, at de senere års udvikling hen imod en mere fleksibel skemalægning er til gunst for denne aktivitetsform, der kræver, at der er flere timer til rådighed ad gangen. Mange skoler har indført hele eller halve blokdage, og på nogle skoler har man allerede gode erfaringer med at gennemføre et feltarbejde på disse dage. En yderligere opløsning af ugeskemaet med fuld udnyttelse af årsnormen vil skaffe plads for længerevarende feltarbejder.

Da den nye gymnasiebekendtgørelse blev udsendt, viste det sig hurtigt, at der hos fagets lærere er et stort behov for inspiration og oplysning om feltarbejde. Jeg samlede derfor en gruppe af universitetsansatte og gymnasielærere, som har en faglig og pædagogisk baggrund for at udarbejde et materiale om feltarbejde. Det følgende bygger bl.a. på erfaringer i gymnasiet og hf i efteråret 1999, og citaterne er taget fra elevernes evaluering af et af projekterne.

Gruppen bestod af :

Maria Hassenfeldt, Frederiksberg HF-kursus

Jens Hestbech, Christianshavns Gymnasium

Carin Laudrup, Bagsværd Kostskole og Gymnasium

Kirstine Munk, Syddansk Universitet, Odense

Margit Warburg, Københavns Universitet
Morten Warmind, Københavns Universitet.

Det er vores håb, at dette hæfte vil opfylde sin målsætning og give læserne lyst til at gå i gang med denne aktivitetsform og samtidig forøge den faglige kvalitet af religionsundervisningen i gymnasiet og hf.

Johannes Iversen
fagkonsulent i religion
Området for gymnasiale uddannelser
Uddannelsesstyrelsen
Juni 2000

Indhold

3	Forord
7	1. Indledning
9	2. Teoretiske overvejelser
9	2.1. Hvad er feltarbejde?
10	2.2. Ekskursion og feltarbejde
11	2.3. Kvalitative og kvantitative metoder i feltarbejdet
12	2.4. Kvalitative undersøgelser
14	2.5. Interviews og deltagerobservation
19	2.6. Pædagogiske problemstillinger
20	2.7. Feltarbejdsetik
22	2.8. Det studieforberedende aspekt ved feltarbejde
23	3. Praktiske eksempler
23	3.1. Eksempel på feltarbejde, hvor emnet drejer sig om religiøs arkitektur
23	3.1.1. Forberedelser
24	3.1.2. Eksempler på checklister
29	3.2. Feltarbejdet
29	3.2.1. Logbog
29	3.2.2. Blokdag
29	3.2.3. Deltagerobservation
30	3.3. Rapporten
31	3.3.1. Eksempel på opbygning af rapport
21	3.4. Eksempler på egnede emner til feltarbejde
35	4. Feltarbejde og eksamen
35	4.1. Hvorledes feltarbejde kan indgå i pensum
37	4.2. Feltrapporter og eksamen
37	4.3. Forsøg med eksamen
39	Bilag: Opskrift for feltarbejdets forløb
41	Litteratur om feltarbejdet og dets metode
42	Film og video til brug i undervisningen

Indledning

Religion er en levende virkelighed. Religion eksisterer i en social kontekst og opleves konkret i tid og rum. Religion dufter, ånder og udvikler sig. I feltarbejdet i gymnasiet og hf erfares denne virkelighed i et "frozen moment", og eleverne fanger, registrerer og analyserer dette moment.

Det mest interessante var at opleve forskellen mellem det man kunne læse sig til og hvordan det så blev levende i praksis

På trods af religionernes store betydning i verden, er religion for mange elever en fjern og marginal del af deres bevidsthed og dagligdag. I feltarbejdet stilles de over for en del af en religiøs virkelighed, som fremtræder mere eller mindre fremmed for dem.

Det har været en god oplevelse, da man selv får lov at finde svarene, i stedet for at se det hele på en skoletavle

Der kan være mange spændende aspekter ved selv at møde religioner og livsanskuelser. Man kan lægge vægt på det aspekt, at verden omkring os - her den studerende gruppe - er interessant i sig selv. Intentionen er at forstå *objektet* for feltarbejdet. Eleven skal være "en lille forsker", der arbejder med den fremmede eller den kendte verden ud fra den faglige viden, han/hun har opnået i religionsundervisningen.

Man kan også vægte den oplevelse og selverkendelse, som eleverne kan opnå ved mødet med det fremmede. De kan blive klogere på sig selv og egne værdier - og her er *subjektet* det centrale for feltarbejdet.

At møde en religiøs gruppe har været spændende. Det har været utroligt lærerigt at tale med en "indefra". En ting som jeg tror at vi alle uden undtagelse har lært, at "de" jo er ganske almindelige mennesker på trods af alle vores fordomme. Hvilket jo er en god ting, at fordomme nedbrydes

Det er vores erfaring, at i det konkrete feltarbejde vil elevens subjektive dannelse altid være en integreret del af den objektive tilgang til feltarbejdet.

Det skræmmer mig at folk kan leve sådan, men jeg respekterer at de kan med alle de bizarre regler og ritualer

2.1 Hvad er feltarbejde?

I sin bog, *Feltarbejde* (Akademisk Forlag 1989) skriver Kirsten Hastrup: *“Der ligger i selve begrebet feltarbejde en implicit anerkendelse af kontekstens afgørende betydning for forståelsen af det levende liv. Skal etnografen derfor lære dette liv at kende, må han eller hun forlade sin egen verden og for en stund tage plads i det fremmede rum, lade sig indskrive i det anderledes.”* Og hun fortsætter: *“Det er denne indskrivning i de andres rum, der fortjener betegnelsen deltagelse.”*

Deltagerobservation er at deltage i den verden, man udforsker. Det er et øjeblik at “stå midt på kultpladsen”, som Vilhelm Grønbech sagde eller at gå ind i “en tredje virkelighed”, som Kirsten Hastrup kalder det. Det, der adskiller denne oplevelse fra den religiøse, er, at den faglige begrebsdannelse og metode - og ikke det personlige religiøse engagement - er drivkraften og vejen. Dette forhold er det uhyre vigtigt for såvel lærer som elev til stadighed at have sig for øje. Derfor er de metodiske og etiske overvejelser et nødvendigt og naturligt led i feltarbejdsprocessen.

Det kan illustreres på denne måde: Når vi underviser i religion til dagligt med udgangspunkt i klasseværelset og klasseundervisningen og med teksten som basis, kan vi sammenligne det med at “undervise i vine”. Vi kan beskrive flaskens form, vinens farve, årgang, hvornår og ved hvilke lejligheder den drikkes osv. Når eleverne laver feltarbejde, tager de med ud og ser vinene blive åbnet, drukket osv. De ser og oplever vinen i den sammenhæng den indtages, de taler med vinens nydere om smagen og oplevelsen ved indtagelsen. Måske snuser de selv lidt til vinen, men de “drikker” ikke. Overført på religionsundervisningen: De optager ikke religionen som en del af deres egen identitet, men fastholder en vis afstand.

At lade sig indskrive i det anderledes er ikke det samme som selv at blive anderledes, man internaliserer ikke det anderledes. Det sidste er aldrig hensigten med feltarbejde og med religionsundervisningen i det hele taget. Det centrale er, at feltarbejdet giver mulighed for at studere den levende og levede religion og dermed udbygge elevernes forståelse for og viden om "vinen".

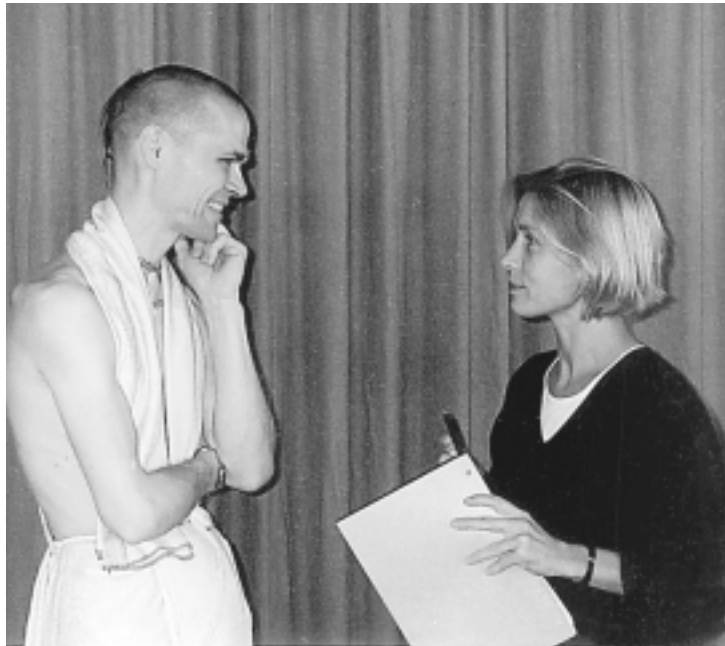
I religionsforskning og i andre videnskaber bruges betegnelserne *etic* og *emic* (se fx Margit Warburg m.fl.: Humanistisk Religionsforskning, Kbh.: Samleren 1997, side 185-86). En *etic* tilgang indebærer, at man ser fx en religion udefra, hvilket svarer til at beskrive vinflaskens ydre karakteristika. Man anvender her religionsfaglige termer og metoder. En *emic* tilgang vil sige at viderebringe en beskrivelse af religionen, så den er så nær den pågældende gruppe religiøse menneskers opfattelse som muligt.

Dette svarer til at være så nær indtagelsen af vinen som fagligt muligt. I den traditionelle klasseundervisning vil *emic*-synspunktet oftest være repræsenteret af tekster fra den pågældende religion, der beskriver religionens eget verdensbillede. Men *emic*-tilgangen kan i ligeså høj grad opnås ved feltarbejdet. Eleven træder ind i et andet verdensbillede, men overtager det ikke som sit eget. Han/hun prøver at forstå, føle og sanse, hvordan verden tager sig ud fra måske et helt andet perspektiv. Sigtet er ikke at opnå en indforståelse, men derimod det, som man kan kalde en refleksionsforståelse.

2.2 Ekskursion og feltarbejde

I religionsfaget er der tradition for at tage på ekskursion eksempelvis til en moské eller et møde med den lokale præst. Typisk for denne situation er, at elevgruppen er mere eller mindre passive tilskuere eller tilhørere. I modsætning hertil er feltarbejdet karakteriseret ved det *mere indgående og forberedte arbejde med en social gruppe*. Feltarbejdet inddrager eleven som et slags måleinstrument, som indsamler af data (kildemateriale). Feltarbejdet i gymnasieskolen er således primært tænkt som en opkvalificering af den traditionelle ekskursion.

Eleverne oplever (og registrerer!) taler, danse, sange, lugte, eks-

tase, - de har således "gummistøvlerne på", "jord under neglene" - kort sagt, de er fysisk til stede i den religiøse virkelighed.

2.3 Kvalitative og kvantitative metoder i feltarbejdet

I feltarbejdet anvendes såvel kvalitative som kvantitative undersøgelsesmetoder. De *kvantitative* metoder sigter på at sige noget generelt ud fra kvantitative data, der kan underlægges en statistisk behandling. Disse undersøgelser kræver, at man undersøger en forholdsvis stor gruppe mennesker af den population, man er interesseret i, for at man kan sikre sig, at den gruppe, man undersøger, er repræsentativ for den samlede population.

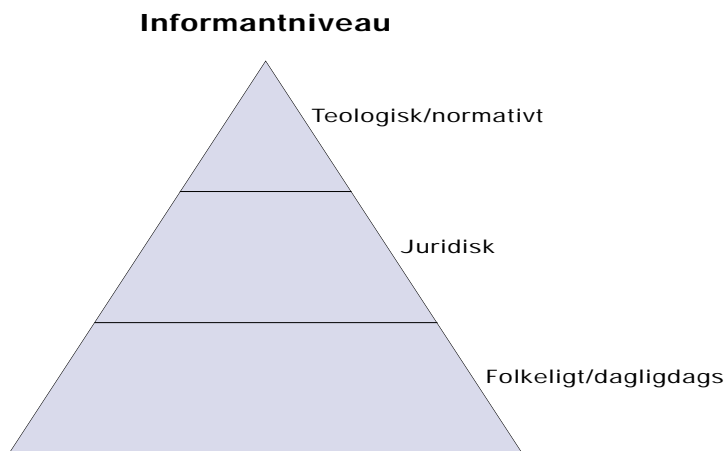
Eksempelvis kan man lave en spørgeskemaundersøgelse om gymnasieelevers holdninger til religiøs tro og praksis i en given 3. g klasse og dermed blive klogere på netop denne lokale gruppe, men man kan ikke deraf udlede noget generelt og landsdækkende om den danske gymnasieungdom. Hvis man vil føre en sådan undersøgelse videre end sit eget klasseværelse, kunne man i stedet lave et samarbejde med et gymnasium i en anden landsdel, hvor man måske kunne forvente andre resultater. Man

kan da lave en sammenligning og diskutere, hvorfor eller hvorfor ikke der var afvigelser, men man ville stadig ikke kunne generalisere til alle danske 3.g'ere. De kvantitative undersøgelser kan med fordel laves i et tværfagligt samarbejde med samfundsfag, som i forvejen beskæftiger sig med denne undersøgelsesmetode. Da de kvantitative undersøgelser, ud over det nævnte eksempel, finder begrænset anvendelse i religionsundervisningen i gymnasiet og hf, skal der her blot henvises til det i forvejen eksisterende materiale, hvad det rent metodiske angår, (fx Henrik Adrians og Marianne Didriksens bog: Metoder i samfundsfag, 1991).

2.4 Kvalitative undersøgelser

De *kvalitative undersøgelser* kan derimod finde stor anvendelse i feltarbejdet i gymnasiet og hf. Kvalitative undersøgelser sigter mod at generalisere ud fra det, man kunne kalde *sigende beskrivelser*. Her behøver man ikke en så stor mængde informanter. Det afgørende er, at de mennesker, man er i kontakt med, er *repræsentative* for den gruppe, man vil undersøge. Hvis man vil vide noget om muslimske familiefædres syn på sammenhængen mellem religion og opdragelse, så er det ikke nok at spørge deres børn! Man må spørge fædrene selv med al den anstand og plii, der også hører med.

Det er formålstjenligt at gøre sig informanternes placering klar fx ved at anvende følgende model:

Hvis det, man vil vide noget om, er unge muslimske kvinders forhold til brug af hovedtørklæde, så er det disse kvinder, man skal tale med. Vi befinder os dermed på et dagligdags niveau. Det juridiske niveau kunne være de islamiske retslærdes indplacering af enhver handling i 5 kategorier. (Se Jacob Skovgaard Petersen: *Moderne Islam*, 1995, side 34). Vil man derimod vide, hvilken normativ tolkning, der er gældende indenfor dette område, så skal man tale med en imam. Eleverne skal i feltarbejdet være opmærksom på, hvilket af disse tre niveauer informanterne repræsenterer. (Se senere om analyseenheder)

Kvalitativt feltarbejde er en metode til at få indsigt i religioner og kulturer ved at omgås andre mennesker. Medens arbejdet med religionernes og livsanskuelsestekster ofte fokuserer på den åndelige og teologiske side, giver feltarbejdet desuden øgede muligheder for at sanseligheden og den praktiske side kommer i fokus. Når man læser om religion vil læren eller "den store tradition" ofte stå i centrum. I et feltarbejde vil handlingssiden og lokale variationer uvilkårligt indtage en central plads. Eleverne lærer derved at foretage en vigtig analytisk skelnen mellem attituder og adfærd, hvor attituder er holdninger, værdinormer eller længerevarende følelser, der ofte skaber en forudsigelighed. Der er dog langt fra altid overensstemmelse mellem en mundtligt udtrykt holdning og en tilsvarende handling, blandt andet fordi der ofte er tale om generaliseringer. Denne distinktion mellem attituder og adfærd vil med feltarbejdet let træde tydeligt frem.

Man kan eksempelvis studere religiøs tilpasning og forandring blandt en muslimsk gruppe et sted i Danmark. Det kunne være muslimske studerende, som man interviewer og er sammen med på en fredag. Hvad spiser de? Beder de? I så fald hvordan og hvor ofte? Går de i moskeen den dag? Og man kunne spørge dem om, hvad det betyder for dem at være muslim? Om hvordan de oplever det at være muslim i Danmark? Er der ting som er svære at forene? Hvad lægger de vægt på ved deres kommende ægtefælle, og hvordan skal vedkommende vælges? Faster de i fastemåned? Adskiller deres holdninger til religiøs tro og praksis sig fra deres forældres etc. Dernæst stiller man de samme spørgsmål til deres forældre, men natur-

ligvis omformuleret på en måde, så spørgsmålene gælder forældrene selv. Det er nemlig vigtigt at være opmærksom på, at der er informationer, man skal spørge sig til, og informationer, som man må iagttage sig til. Oftest vil de informationer, der opnåes gennem spørgsmål, omhandle gruppens/personens idealer, holdninger og selvforståelse, mens man gennem iagttagelse ofte ser, hvorledes dette forvaltes i det konkrete praktiske liv.

En lignende type undersøgelse, hvor interviews kombineres med *deltagerobservation* kan bruges til at undersøge forholdet mellem praksis og religiøs ideologi. Eksempler kunne være: Muslimer og spiritus, muslimer og faste eller muslimer og pilgrimsfærd.

Feltarbejde i gymnasiet og hf vil ofte finde sted inden for en tilsyneladende kendt ramme, hvor både det "eksotiske" og det "banale" hyppigt vil være til stede. Eleverne vil derfor ofte blive forvirrede over informationsmængden, og det er af samme grund nødvendigt for dem på forhånd at have afgrænset det område, de vil studere. Det er ikke nok at ville studere hinduisme i Danmark. De skal på forhånd bestemme sig for en afgrænset *analyseenhed*. Det kunne fx være kvinders rituelle funktion blandt Hare Krishna. Det er alfa og omega for at projektet skal lykkes, at

1. Analyseenheden er klart defineret
2. Eleverne hjemmefra skal have udarbejdet en konkret problemformulering
3. Eleverne har den fornødne baggrundsviden.

2.5 Interviews og deltagerobservation

De mest almindelige metoder i feltarbejde i gymnasiet og hf vil være *interviews* og *deltagerobservation*. Et interview er en styret samtale, der har et bestemt mål. Målet er her at få svar på den problemstilling, som feltarbejdet koncentrerer sig om. Et interview kan antage forskellige former: Det kan være *standardiseret*, således at interviewpersonerne får stillet de samme spørgsmål i samme rækkefølge. Eller det kan være *ikke-standardiseret*. Dette interview vil ofte nærme sig en uformel samtale, det giver oftest en større åbenhed og dermed større informati-

on, til gengæld kan samtalen være svær at styre. Det er derfor en god idé, at eleverne hjemmefra har skrevet nøgleord til generelle temaer, der skal tages op i løbet af samtalen. Interviews kan også inddeles i *individuelle interviews* og *gruppeinterviews*.

De individuelle interviews er nødvendige, hvis spørgsmålene drejer sig om meget personlige områder, det kan være folks omvendelsesberetninger eller religiøse kriser. Det er klart, at det i denne situation er vigtigt, hvorledes interviewer og informant "svinger sammen". Man taler om *interviewereffekten*, som er den virkning intervieweren og interviewsituationen har på den eller de, der interviewes. Det kan være nervøsitet, forstillelse, ændret adfærd m.v. Et interview er en kunstig situation, og det er derfor vigtigt at prøve at få alle til at føle sig så godt til rette som muligt. Alle spørgsmål vedr. personlige data (alder, køn, erhverv etc.) stilles bedst i starten af interviewet.

Gruppeinterviews er specielt velegnede, hvis det, man vil undersøge, er en gruppes holdninger til et givent emne. Det kan være synet på sundhedsøkonomernes QALY-begreb (quality adjusted life years) i en klasse på en sygeplejeskole. Det er i denne situation ofte muligt at formindske interviewereffekten, fordi deltagerne i diskussionens løb kan glemme, at der er en fremmed til stede og engagere sig i selve sagen. På denne måde kan man også inddrage området etik og filosofi i feltarbejdet.

For alle typer af interviews gælder det, at spørgsmålene kan være henholdsvis *åbne* og *lukkede*. I et lukket spørgsmål vil svarmulighederne være givet på forhånd. Eksempelvis: "Tror du på reinkarnation?" I et åbent spørgsmål er man ikke bundet af på forhånd givne svarmuligheder. Ex: "Hvordan er din opfattelse af reinkarnation?" Eller de kan kombineres. Hvis der er blevet svaret ja til spørgsmålet, "Tror du på reinkarnation?", så kan der spørges: "Hvad betyder det for dig?"

Man må følge op på den information, man får i løbet af samtalen og stille uddybende spørgsmål. "Hvad mener du med det?". Husk at ingen spørgsmål er dumme, men det er vigtigt, at man er ordentligt forberedt og er inde i sit emneområde.

Interviews kan ofte med fordel kombineres med *deltagerobservation*, fordi man ved at følge deltagerens praksis får nogle informationer med, som ikke så let kommer frem i et interview, ofte fordi informanterne selv skønner, at disse oplysninger er uinteressante. Eleverne skal i det hele taget lære at være opmærksomme på det for informanterne selvfølgelig.

Deltagerobservation kan opdeles i to former: *Skjult deltagerobservation* og *åben deltagerobservation*.

Ved skjult deltagerobservation fortæller man ikke, hvem man er, og hvorfor man er til stede. Man skjuler altså, at man er "forsker" og er til stede for at undersøge den religiøse gruppe. I stedet for lader man, som om man er tilhænger af gruppen eller tilfældigvis til stede.

Prøv et øjeblik at lade eleverne overveje, hvilke ulemper og fordele, der er ved denne metode. De kommer ofte frem til, at der er mange etiske problemer ved at "lyve" over for en gruppe, man vil undersøge. Desuden er det et problem, at man ikke kan spørge om alt det, man gerne vil, men hele tiden skal passe på sin "rolle". Fordelen er, at man ved at være "skjult" kan få en anden oplevelse og dermed en anden viden end ved at være "åben". Generelt er ulemperne størst. Væsentligst, fordi et tillidsforhold brydes - og i øvrigt er det på kanten af loven. Indprent derfor over for eleverne, at de skal bruge åben deltagerobservation, selvom detektivens og revolverjournalistens rolle frister mange.

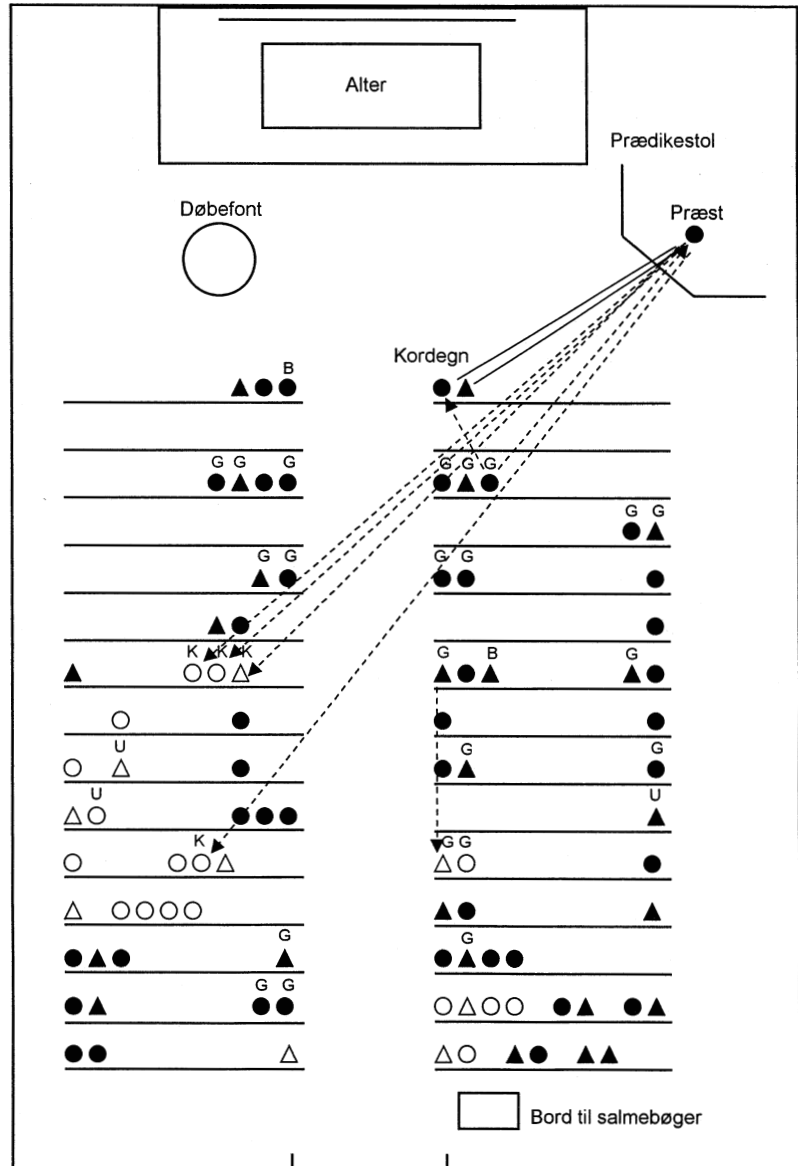
Der er dog tilfælde, hvor det ikke er nødvendigt at lade eleverne præsentere sig. Det kan være, hvis de eksempelvis laver feltarbejde ved en julegudstjeneste eller ved en højtidelighed i Mindelunden, og dette sker på en diskret måde. I disse eksempler har ritualerne en så offentlig karakter, at eleverne ikke går bag om ryggen på religionens udøvere ved at være skjult til stede.

Ved åben deltagerobservation er det klart for den religiøse gruppe, at eleven er en hf- eller gymnasieelev, og at de er ude for at lave et stykke feltarbejde med et uddannelsesmæssigt sigte. Vi er også nødt til - som lærere - at tænke på, at vores elever er

repræsentanter for de mange gymnasie- og hf-elever, der i fremtiden vil lave feltarbejde. Så det er vigtigt fra begyndelsen, at tilliden mellem undersøgelsesgrupperne og gymnasieskolen fastholdes.

Som det gælder ved interviews, sådan gælder det også ved deltagerobservation, man skal være grundigt forberedt. Man skal vide, hvad man skal kigge efter! Det er vanskeligt at observere. Det kan derfor være en nyttig øvelse at vise eleverne en bid af en film, der eksempelvis viser folk, som udfører et fremmedartet og kompliceret ritual. Eleverne skal bagefter fortælle, hvad der skete. Hvor mange mennesker var der? Mænd og kvinder? Var der børn? Hvordan var deltagerne: Bevægelser? Påklædning? Frisure? Adfærd? Hvor var centrum i begivenhederne? Hvad tid på dagen var det? Hvor befandt de sig etc. Eleverne vil ofte have utroligt svært ved at genkalde sig de mange detaljer, fordi det set var så fremmedartet, at de slet ikke vidste, hvad de skulle lægge mærke til. Eleverne ved ikke på forhånd, hvilke forskelle der gør en forskel. Det er bl.a. det, der er en del af forberedelsen, og det, som læreren skal hjælpe dem til. Helt basalt og nødvendigt er det altså, at eleverne lærer at iagttage, men lige så vigtigt er det, at de, allerede inden feltarbejdet går i gang, bibringes en grundlæggende teoretisk viden og relevante analysemodeller, så de kan fokusere. Drejer det sig om ritualer, er det nyttigt at introducere Arnold van Genneps 3-fasede model for ritualanalyse og Victor Turners liminalitetsbegreb. I det hele taget er det selvfølgelig vigtigt, at der i ethvert feltarbejdsforløb anvendes religionsfaglige begreber og metoder. Drejer det sig om religiøse minoriteter, kan man med fordel inddrage James Beckfords typologi over religiøse minoriteter og deres medlemmer.

Sociogram: Kirke i Storkøbenhavn

Sociogram, der viser menighedens placering under en højmesse. Cirklerne betegner kvinder, trekkanterne mænd. De personer der er markerede ved udfyldte, mørke symboler deltog i nadverritualet. Nogle af de gamle fik nadveren på deres plads.

B = Barn (fra 0 til ca. 10 år), G = Gammel (fra ca. 60 år og opefter),

K = Konfirmand, (ca. 13-14 år), U = Ung (fra ca. 20 til 30 år).

De fuldt optrukne linjer afbilder samtaler, hvor begge parter tog initiativet på lige fod så at sige. De stiplede linjer med en pil viser, at den ene part henvender sig til den anden. Pilen angiver hvilken vej, henvendelsen går.

Den optik, man anvender i analyser i forbindelse med feltarbejde ligner noget, som eleverne i forvejen gør uden at være klar over det. Det drejer sig om at bevidstgøre eleverne om denne optik. Hvis de f.eks. træder ind i et hjem, hvor de aldrig har været før, og de ser, at der roder lidt i entreen, ungerne rulle-skøjter ligger smidt på gulvet, familien holder Information, og Nelson Mandelas selvbiografi ligger fremme på bordet, så vil de også uden at have været i køkkenet med en vis sikkerhed kunne gætte, at familien køber økologiske æg.

Spørgsmålet om, hvordan man iagttager, hænger nøje sammen med spørgsmålet om, hvordan man *beskriver*. Eleverne skal dels være opmærksom på deres analyseenhed og dels være opmærksom på *konteksten*. Der kan nemlig være detaljer, der har en betydning, som først viser sig senere. Farven på væggen viser sig måske at have betydning for det ritual, de beskriver. Eleverne skal gøre det grundigt og helst skrive det hele ned så hurtigt som muligt derefter. En beskrivelse er en nøgtern reddegørelse for, hvad man ser og hører. Det altafgørende er, at eleverne *ikke sammenblander data og fortolkning*. De skal kunne bruge deres beskrivelser, selvom de siden er blevet klogere. Beskrivelsens grundspørgsmål er *hvor* og *hvordan* og *hvornår*. Fortolkningens er *hvorfor*.

2.6 Pædagogiske problemstillinger

At arbejde med religion gennem feltarbejde kræver en del modenhed. Når eleverne går ud og taler med andre mennesker om deres tanker og følelser og følger dem i deres ritualer mm., er det vigtigt, at de tager undersøgelsesgruppen og selve feltarbejdet alvorligt. Vores erfaring er, at det ikke er alle klasser eller elever, der er lige modne til dette.

Når elever er på feltarbejde, er det i første omgang mennesker, de møder. Først bagefter kan de abstrahere til religion, skikke eller kultur. Det er vigtigt at være opmærksom på den relation, de skaber i forhold til deres informanter. Helt basalt drejer det sig om at være et ordentligt menneske, at honorere den tid og den tillid, som folk giver eleven. Det er vigtigt, at de præsenterer sig selv og deres projekt udtømmende - herunder det vidensniveau, de befinder sig på. De er ikke hverken spioner eller

bedrevidende. Det drejer sig ikke om at prøve at lirke personlige ting ud af folk, som de ikke vil ud med. Eleverne skal respektere folks blufærdighedstærskel og prøve at fornemme, hvor langt de kan gå. Får eleverne selv spørgsmål om feltarbejdet fra informanterne, skal de naturligvis også selv være villige til at svare så ærligt som muligt.

Eleverne kan selv opleve, at deres egen "blufærdighed krænkes", eksempelvis når de overværer ritualer, der kan virke fremmede og måske meget følelseladende. Ved at vise eleverne videosekvenser med ritualer, der har en sådan karakter, kan man få belyst, hvad der kan støde eleverne, hvorfor og diskutere, hvordan de håndterer sådanne situationer. Vi kan anbefale udsendelsen "De Omvendte" (TV 2) om Lars Elstrups konvertering til The Wild Goose Company, hvor der indgår nogle meget seksuelt betonede ritualer, som eleverne reagerer kraftigt på.

2.7 Feltarbejdsetik

Når eleverne arbejder med informanter i felten, er det vigtigt, at de opfører sig hensigtsmæssigt. I det følgende er der udarbejdet et forslag til regelsæt, som eleverne skal holde sig til.

- Eleverne skal altid henvende sig til religionens lokale ledelse, før de kommer.
- Lav en skriftlig præsentation af feltarbejdet. Så ved informanterne, hvem eleverne er, og hvad feltarbejdet drejer sig om. Vi har lavet et lille eksempel, som følger umiddelbart efter dette regelsæt.
- Indprent over for eleverne, at de altid skal opføre sig høfligt og venligt og huske på, at de er gæster, samt at de repræsenterer skolen.
- De skal respektere de eventuelle begrænsninger, de bliver pålagt af deres informanter.
- Eleverne bør være åbne om det, de laver. Åbent fortælle om deres arbejde, hvis de bliver spurgt.
- Indprent eleverne, at de er der af faglige grunde. De skal undgå at blive for personligt involveret. Det vil fx sige, at eleverne ikke skal diskutere de holdninger, de møder hos den undersøgte gruppe, selvom disse kan være stødende. Eleverne skal holde en professionel distance.

- Husk også, at informanterne kan have et ønske om at omvende eleverne. Også her bør den professionelle distance holdes.

Eksempel på brev til informanter:

PRÆSENTATION AF ELEVERNES FELTARBEJDE PÅ BJERGBKØBING GYMNASIUMS/HF

Hvem er de og hvad vil de?

I religionsundervisningen på Bjergkøbing Gymnasium/hf er eleverne i gang med et lille "forskningsprojekt", hvor de undersøger trosforestillinger og ritualer i forskellige trossamfund. Elevernes interesse i at besøge Deres trossamfund er rent faglig.

Hvad gør de?

Eleverne vil gerne foretage interviews med ledere og medlemmer i Deres trossamfund for at forstå, hvad der karakteriserer netop Deres religion. Eleverne vil også gerne have lov at overvære ritualer uden nødvendigvis at deltage direkte i dem.

Hvorfor gør vi det?

Hensigten med dette projekt er, at eleverne skal få nogle konkrete erfaringer med religiøse grupper, deres trosforestillinger og ritualer, som de kan anvende deres viden fra religionsundervisningen på. Det er også hensigten, at mødet med religioner, der er fremmede for mange elever, kan åbne for forståelse for andre måder at leve på, end dem eleverne selv kender.

Hvem kontakter jeg, hvis jeg har spørgsmål?

Hvis der er nogle problemer eller spørgsmål, er De meget velkommen til at kontakte undertegnede religionslærer.

Lektor Warberg

Bjergkøbing Gymnasium/hf kursus

Gymnasievej 1, Bjergkøbing

Tlf. 12345678, e-mail: @.dk

2.8 Det studieforberedende aspekt ved feltarbejde

Gymnasiet og hf profileres specielt ved, at de er alment studieforberedende. Dette udmøntes i feltarbejdet ved, at eleverne stilles over for en konkret opgave, som de kun kan løse tilfredsstillende, hvis de selvstændigt evner at forberede, gennemføre og evaluere et længere arbejdsforløb.

Denne proces indbefatter, at eleverne opnår forskellige sociale kompetencer - herunder at kontakte og interagere med mennesker, hvis univers de ofte vil stå fremmede overfor. De oplæres i at blive bevidste om, hvornår de ser tingene indefra, og hvornår de ser dem udefra, de lærer at sondre mellem det subjektive og det objektive.

Andre sociale kompetencer er selvstændighed og ansvarlighed. Det helt særegne for feltarbejdet er, at eleverne ikke kun er ansvarlige for egen læring og for de andre i gruppen, men de forpligtes også til at møde det anderledes/de(t) fremmede med respekt. Som det fremgår nedenfor, er nogle elever godt på vej.

Jeg har lært at vise ansvarlighed over for mig selv i form af at leve op til de krav der stilles i et samarbejde.

For mig var det rigtigt godt at være ude i felten; det styrker en masse ting som dagligdags undervisning ikke rigtig berører, for alles vedkommende. Fx samarbejde, lære hinanden at kende, at have tillid til resten af gruppen - tillid til at de aktivt tager del i det fælles arbejde.

Projektet har lært mig noget om vigtigheden i at sætte sig ind i ting! Før man fx stiller spørgsmål til troende og før man er den ansvarlige for en god fremlæggelse for klassen. Det er ikke længere bare én selv man snyder for viden, men også ens klassekammerater.

3.1 Eksempel på et feltarbejde, hvor emnet drejer sig om religiøs arkitektur

I det følgende har vi forestillet os et konkret feltarbejde om det religiøse rum. Dette er naturligvis kun ét eksempel blandt mange andre.

3.1.1 Forberedelser

Nogle timer må bruges på undervisning i emnet 'det religiøse rum'. Det er væsentligt at diskutere forholdet mellem det rent tekniske, det kunstneriske og det rummet skal bruges til. Man må se på bygninger både som kosmosbilleder, demonstrationer af magt og rigdom og som levn, der også fungerer som kilder til religionens historie. I denne forbindelse kan Nikolaus Pevsners bog: Europas arkitekturhistorie (Politikens forlag) anbefales.

Derudover må der bruges et antal timer på at få viden om det/de religiøse miljøer, som er relevante. Man skal lære deres historie og deres religiøse tekster og ritualer at kende, som de beskrives i lærebøger og tekstsamlinger.

Endvidere må eleverne træne deres iagttagelsesevner. De kan øve sig i at tegne sociogrammer og i at iagttage ritualer. Eleverne skal vælge det fokus, som skal danne udgangspunkt for iagttagelserne. Det kunne for eksempel være samspillet mellem udsmykning, trosforestillinger og ritualer. En baptistkirke vil fx ofte fremtræde som en mellemting mellem en foredragssal og en traditionel kirke, hvor der på altrets plads befinder sig et dåbsbassin.

Baptistkirken i Thisted. I midten dåbsgraven, til højre altret, hvor præst og medlemmer af menighedsrådet sidder under nadveren og til venste et musikanlæg

Inden for det overordnede emne, det religiøse rum, kan man anlægge flere synsvinkler:

Helligt og profant

Livet i religionen og i verden

Kult og køn

Magtforhold (fx mellem specialist og lægmand)

Religion og kunst (fx positive og negative holdninger til kunst)

Rummets historie.

Eleverne skal desuden udarbejde nogle checklister til at støtte observationerne. Det kan de eventuelt godt lave som hjemmearbejde. Det er sandsynligvis en fordel, hvis eleverne har haft mulighed for at udvælge og besøge de steder (kirker, missionshuse, forsamlingshuse eller lignende), som skal iagttages nøjere, på forhånd.

3.1.2 Eksempler på checklister

De følgende checklister er ikke beregnet til at være udtømmende, men skal være en inspiration til at komme i gang. Det

er naturligvis forudsat, at spørgsmålene er afhængige af, hvilket fokus man har lagt på feltarbejdet. Enkelte steder har vi givet eksempler, hvis vi har skønnet, at det var uklart, hvad vi mente. I eksemplet, det religiøse rum, er vi med vilje begyndt med det noget tørre beskrivende niveau, på samme måde som man nærmer sig bygningen udefra. Herved opnår eleverne en grundigere indsigt i de fysiske rammer for en religiøs bevægelse eller religion, end de plejer. Udover de faglige fordele, som dette giver, kan det pædagogisk set have den fordel, at man kan differentiere feltarbejdet i klassen, således at alle elever har bedre muligheder for at arbejde med det, som de har evner for og interesse i. Når flere arbejder med forskellige opgaver inden for samme religion/religiøse bevægelse bliver det afsluttende billede mere facetteret. Eleverne vil opdage, at der er nok at gøre!

Man kan fx gå til værks på følgende måde:

Bygningen udefra:

Hvor ligger den?

(fx i et villakvarter eller et indvandrerkvarter, i en etageejendom eller i en villa. Dette kan vise noget om status og økonomi, alder og sociale aspirationer)

Omgivende bygninger?

(Ligger bygningen for sig selv? Er de omgivende bygninger en del af et større kompleks - fx en præstegård eller kirke? Dette kan bl.a. vise noget om, hvor veletableret en religiøs bevægelse er).

Alder?

(Ikke blot ny eller gammel. I visse perioder byggedes fx ensartede kirker i København (Kirkefondkirker). Man kan altså lægge mærke til, hvilken arkitektonisk periode bygningen tilhører).

Geografisk orientering?

(Er bygningen fx øst-vest-vent? Dette kan både vise sammenhængen mellem religionens verdensforståelse og de fysiske rammer, samt hvor meget indflydelse/hvor mange penge religionen har).

Hvad er dens arkitektoniske præg?

(Er det en 'almindelig' villa, er det en monumental bygning, er der særlige kendetegn? Dette viser bl.a. det samme som ovenstående)

Udsmykning?

(Er i øvrigt almindelig villa kan fx have fået stillet figurer op udenfor eller lignende. Er det en form for mission?)

Skiltning?

(Er det meget synlig skiltning, eller er den tværtimod meget diskret? Er der kommunalt opsatte skilte, som viser vej til bygningen? Er der særligt afmærkede parkeringspladser? Dette viser noget om bevægelsens forhold til kommunen og det omliggende samfund som helhed)

Hvad gør bygningen til noget særligt?

Rummet indeni uden mennesker:

Størrelse?

(Er rummet udformet med henblik på at demonstrere magt og /eller skabe særlige følelser, ærefrygt eller lignende? Gotisk arkitektur er fx beregnet på at få rummet til at virke endnu større end det er)

Form på rum?

(Er det kvadratisk, rundt, ottekantet, korsformet? Rummet opbygning viser noget om ideelle magtstrukturer (et rundt rum tyder på et ideal om principiell lighed; et aflangt rum vil ofte afspejle et hierarkisk ledelsesideal. Nogle former opfattes som 'hellige' andre som 'praktiske')

Møblement?

(Er der tæpper? Hvordan står de eventuelle stole? Dette kan antyde, om folk er alene eller fælles i en rituel sammenhæng)

Er der særlige redskaber til rituelle handlinger, fx et bassin til dåb eller et særligt sted til at anbringe billeder og bøger?

Forstærkeranlæg til at tale til forsamlinger med (teleslynge) og

musikanlæg? (Dette kan bl.a. sige noget om menighedens aldersmæssige sammensætning)

Særlig plads til en taler? (Dette viser, at der sandsynligvis hører en form for instruktion eller belæring med til rituallet)

Udsmykning af vægge, lofter, gulve, vinduer?

Billeder af historiske, mytiske optrin og personer?

Sentenser fra hellige skrifter?

Bøger der ligger frit fremme?

Særlig grafik?

(fx anakronistisk brug af gotisk skrift eller arabiske citater (selvom ingen kan læse det). Det viser fx, at man opfatter middelalderen (eller blot "ældre tider") som den tid, hvor der var "rigtig" religion til, subsidiært arabisk som det hellige sprog)

Hvordan kommer der lys i rummet?

(Udnyttes lys- og skyggevirkninger? Kommer det "guddommelige" lys oppefra, eller er der intet særligt lysarrangement?)

Menneskers plads i rummet:

Lav et sociogram med henblik på, hvordan menneskene udnytter rummet (se side 18). Menneskernes placering i rummet. Deres køn, tal og alder. Hvem taler mest i forhold til deres placering i rummet?

Man skal også notere sig, om alle kommer og går på et bestemt tidspunkt. (Dette siger noget om, hvor organiseret rituallet er og noget om bestemte personers (rituelle) betydning. Det kan fx tænkes, at rituallederen altid skal gå sidst ind i rummet)

Hvordan er de tilstedeværendes adfærd i øvrigt - i forhold til rummets indretning? Spiser de? Drikker de noget? Læser de? Læser de højt? Læser de op? Synger de? Chanter de? Sover de? Mediterer de? Skriver de noter ned?

Bærer de en særlig påklædning?

(Dette gælder alt og alle - fra det at have fx præstekjole på, til det blot at være 'særlig nydelig' (fx med damesko, håret sat op, sminke, smykker og slips). Det viser den betydning, som mødet/ritualet har for deltagerne. Ved at klæde sig særligt på demonstrerer man sin økonomiske formåen og sin respekt for institutionen)

Der skal endvidere laves skemaer til eventuelle interviews. Man skal også finde ud af, hvem der kan eller vil interviewes. Det kan være relevant at få naboer og ansatte (altså rengøringspersonale) med, foruden de mere indlysende som brugere og forstandere.

Eksempel på spørgsmål til brugere af rummet

Hvornår bruger I rummet? Hvor tit? Hvornår var I der sidst?

Kommer I alene? Hvem kommer I sammen med?

Hvad laver I herinde?

Hvor plejer I at sidde?

(Placeringen kan vise meget. Dels dannelse af små grupper, dels betydningen i bevægelsen, dels at man opfatter sig selv som betydningsløs eller marginal eller det modsatte)

Kan I sidde andre steder?

Hvad under særlige fester?

(De, der er hovedpersonerne i ritualer har fx ofte særlige pladser)

Er rummet funktionelt?

Er rummet kønt?

(Dette viser om brugerne knytter en særlig æstetik til rummet. Nogle religiøse bevægelser mener fx, at rummet ikke må være betydningsfuldt og vigtigt)

Hvad kan I bedst/dårligst lide ved rummet/udsmykningen?

(Dette kan vise, om bevægelsens medlemmer opfatter bygningen/rummet som tilstrækkeligt godt eller blot det bedste man i den nuværende situation kan opnå og dermed noget om religionens stilling i samfundet. Det kan dog også vise noget om de adspurgtes holdninger til elementer i bevægelsens verdenssyn)

Hvor mange plejer at komme? (kvinder, mænd, unge, gamle)

Hvad betyder udsmykningen (for Jer)?

Eksempel på spørgsmål til personale:

Hvad betyder udsmykningen (for Jer)?

Får du penge for dit arbejde her?

Hvordan er du ansat?

Hvad består dit arbejde i?

Er der noget særligt ved at arbejde i denne bygning, til forskel fra andre bygninger?

Er der nogen steder, man ikke må gøre rent?

Nogen steder der skal gøres særligt rent?

Er der noget man ved som personale, som de almindelige brugere nok ikke tænker over?

3.2 Feltarbejdet

3.2.1 Logbog

Eleverne bør løbende føre en logbog over deres arbejde. Det kan være en hjælp, hvis læreren udarbejder en fortrykt side, som kopieres, så eleverne kan udfylde den hver dag. (Se side 30)

3.2.2 Blokdage

Blokdage er velegnede til feltarbejde. Man ved temmeligt tidligt, hvornår de falder, og det er en god ide at skaffe sig nogle aftaler i god tid. Det er usandsynligt, at det skulle være muligt for alle at iagttage ritualer eller anden brug af rummet på selve blokdagen, så det er nok mest hensigtsmæssigt at anvende dem til interviews. Hvis disse skal underbygge iagttagelser, er det altså nødvendigt at udføre disse før blokdagen. Men det kunne også være omvendt, således at interviews førte hen imod en iagttagelse af et møde eller lignende. Her må man så se rummet i brug. Det ville være godt, hvis interviews kunne foregå i selve rummet, således at arkitektoniske og kunstneriske detaljer kunne inddrages på stedet.

3.2.3 Deltagerobservation

Bedst er det at kunne observere rummet, mens det er i brug, men det er også muligt, at der afholdes arrangementer udenfor bygningen, hvor denne alligevel spiller en rolle. Også her kan der gøres iagttagelser.

Får man lov til at overvære et møde eller en gudstjeneste eller lignende, kan det efter aftale med skolens ledelse få status af omlagt undervisning.

3.3 Rapporten

Rapporten *skal* indeholde et afsnit om planlægningen af feltarbejdet samt et afsnit om forløbet. Selvevaluering er også obligatorisk.

En vigtig forudsætning for en god rapport er en grundig beskrivelse, fordi en tolkning forudsætter en beskrivelse.

Tur til KB-Hallen d. 10/9 '99
hvor vi valgte: Metodisterne

8/10 '99 : uddeling af materiale
om metodisterne, som alle skal
læse til ons. d. 13/10 '99.

8/10 '99 : blev ringet til Mark Lewis
(præst.) men han var ikke hjemme.
Hans kone var meget åben og
vi skal ringe igen efter kl. 17⁰⁰

8/10 '99: Henriette ringer til Mark Lewis

8/10 '99: Katrine M. låner bøger på
biblioteket.

8/10 '99: Katrine K. søger på internettet

8/10 '99 : Henriette aftalte møde med

Et eksempel fra logbog
fra Bagsværd Kostskole
og Gymnasium

3.3.1 Eksempel på opbygning af rapport

Forside.

Indholdsfortegnelse.

Afsnit 1.

Planlægning.

Vi skulle observere sammenhængen mellem rum og ritual i Badsballe forsamlingshus.

28 / 10 - 99
(tirsdag) Nyheden om, at vi skal fremlægge på næste tirsdag, blev ikke modtaget godt, og efter mange og lange diskussioner skulle vi stadig fremlægge tirsdag. Så nu skal der knokles!
(Chris)
Det er torsdag aften kl. 12.00 og jeg mangler stadig at besvare sidste spørgsmål - - - - -
Vi har lagt en plan (det var nu i tirsdags)! Der er 13 spørgsmål (oprindeligt 14, men to er slået sammen), og vi besvarer hver 3 efter aftale og alle sammen det sidste om vores <u>egen</u> mening! De skal så leveres afleveres til Sarah senest fredag, da hun er den eneste som har tid til at skrive det ind i weekenden. Mandag skal vi så aftale hvordan fremlæggelsen skal foregå og så er vi forhåbentlig klar til vores 6 minutters berømmelse tirsdag, hvis alt går efter planen ...???
→
4

Et eksempel på logbog fra Bagsværd Kostskole og Gymnasium.

Vi aftalte at interviewe Peter Rasmussen, som er bestyrer af forsamlingshuset og Lily Petersen, som er kogekone. Desuden skulle vi interviewe hr. og fru Jørgensen, som regelmæssigt kommer i forsamlingshuset.

Det lykkedes kun at få talt med Peter Rasmussen i telefonen. Desuden fik vi lov til at komme til et møde onsdag den ...

Afsnit 2.

I de følgende afsnit præsenterer vi det, som vi iagttog ifølge de lister, som vi havde lavet på forhånd.

Afsnit 3.

Interviews.

Afsnit 4.

Forholdet imellem hvad folk har fortalt os, og hvad vi har iagttaget.

Afsnit 5.

Konklusion og selvevaluering.

De ting, der er lykkedes, og de ting der ikke er lykkedes. Iagttagelser vi har gjort, og dem vi gerne ville have gjort, men som ikke lykkedes/kunne nås. Iagttagelser vi gjorde, som vi ikke havde forventet. Hvad vi gerne ville have arbejdet videre med. Råd og vejledning til dem, der kommer efter os.

3.4 Eksempler på egnede emner til feltarbejde

Listen, der er ordnet alfabetisk, er opdelt i steder, personer og institutioner, som kan undersøges ved hjælp af feltarbejde, enten deltagerobservation, interviews eller en kombination. Der er naturligvis mange flere brugbare emner, og i Tim Jensens 'Religionsguiden' findes en omfattende oversigt over religiøse institutioner i Danmark med adresser og telefonnumre. På internettet (www.sdu.dk/hum/timjensen/rel/relindex.html) findes en version, der opdateres periodisk.

Steder:

Andagtsrummet i Københavns lufthavn.

Hvilke religiøse institutioner findes der i din by (religiøs geografi)?

Kirkegårde og gravstene.
Lokal historie og religion.
Missions- og forsamlingshuse i lokalområdet.
New Age boghandler.

Begivenheder:

Fastelavnsskikke som religion.
Foredragsserier (for eksempel for ældre jøder).
Helsemesser.
Højtideligheder ved steder som Mindelunden.
Høstgudstjenester (eller andre 'særlige' gudstjenester eventuelt med henblik på sammenligninger til almindelige gudstjenester).
Juleudsmykninger på butikker, religiøs vs. ikke-religiøs udsmykning.
Kirkekoncerter.
Konfirmationsforberedelse - evt. dele af undervisningsforløbet.
Menighedsaftener. Sang og musik i menighedsregi.
Muslimske årstider (nogle har en officiel del - husk at de flytter sig hvert år).
Natgudstjenester.
Translokationen på skoler med en særlig religiøs tilknytning.

Personer:

Interview med arkitekter.
Interviewe bedsteforældre og forældre.
Interviewe kammerater.
Interviewe præster i et sogn.

Institutioner:

Auralæsningsbutik.
Bahai-center.
Baptistkirker.
Bibelselskabet.
Buddhistcentre.
Degnekontoret (sæt sig hos kordegnen).
Flygtningehjem.
Folkekirkens Nødhjælp.
Gideonitterne.
Halalslagterier (Ringsted Slagteri).
Healingcentre.

Hindutempler.
KFS (Kristelig Forening for Studerende).
Kirkens korshær.
KKR (Københavns Kristne Radio - eller andre radiostationer).
Klostre.
Diakonissestiftelsen (også som mødelokaler).
Kødbyen.
Koranskoler.
Krematorier.
Kristne og andre ældre hjem (jødiske, muslimske).
Moskeer.
Pinsekirker.
Scientologi.
Sct. Nikolaj-tjenesten.
Selvmordslinjer.
Sognekirken.
Søndagsskoler.
Spejderbevægelser KFUM/K FDF Baptistspejdere.
Synagoger.

4.1 Hvorledes feltarbejde kan indgå i pensum

I gymnasiebekendtgørelsen, nr. 411 af 31. maj 1999 (fagbilag for religion, nr. 28) nævnes feltarbejdsformen direkte som en faglig og pædagogisk mulighed. Det er værd at notere, at denne aktivitetsform indtager en særstilling ved, at klassens rapporter fra feltarbejde kan indgå i pensum med op til 25 sider. Når der i forbindelse med feltarbejde tales om sider, drejer det sig om maskinskrevne sider.

Det er kun rapporter, som er udarbejdet som et led i den udadrettede arbejdsform, som et feltarbejde er, der har denne særstilling. Det gælder fx ikke rapporter fra andet projektarbejde. Et sådant materiale kan kun indgå som en del af baggrundsstoffet, og det tæller ikke med som egentlige tekster. Det samme gælder rapporter fra virtuelle feltarbejder på nettet. I det gymnasiale feltarbejde i religion er det nødvendigt, at eleverne fysisk er i kontakt med den verden uden for skolen, som har noget med fagets områder at gøre, hvis der skal være tale om et feltarbejde. I andre sammenhænge kan feltarbejde defineres anderledes.

Der er dog flydende overgange. Fx kan feltarbejdet med fordel indgå i et større projekt, hvor ud-af-huset-aktiviteten kun er en mindre del af et større projekt. Man kan fx undersøge nogle ritualer i en religion og i forbindelse hermed foretage et feltarbejde, hvor et konkret ritual undersøges. I kraft af at der indgår feltarbejde i projektet, vil rapporterne kunne indgå i læsepensum/eksamensopgivelserne.

Visse former for feltarbejde kan ikke foregå i skoletiden. Hvis emnet fx er et ritual, foregår det sjældent i den skemalagte skoletid, og undervisningen må forlægges til et tidspunkt uden for skoledagen, om aftenen eller om søndagen. I sådanne tilfælde kan man som sagt med rektors tilladelse omlægge undervisningen til et andet tidspunkt end de skemalagte timer.

Feltarbejdsrapporter vil som oftest blive udarbejdet gruppevis. Det er mest hensigtsmæssigt at lade grupperne arbejde med forskellige aspekter af samme emne og lade de enkelte gruppers bidrag indgå i en fælles rapport, som indgår i hele holdets pensum til eksamen.

Dette har den fordel, at grupperne på denne måde får et større ansvar for deres arbejde ved at skulle levere tekster til eksamensopgivelserne. Hertil kommer, at evalueringen af rapporterne bliver mere meningsfuld; elever fra andre grupper kan ikke blot læne sig tilbage, når deres egen rapport har været under behandling i klassen. Det kan i denne forbindelse være en god ide at lade nogle grupper optræde som opponenter ved andre gruppers fremlæggelser. Det vil yderligere bidrage til at øge ansvaret hos de enkelte gruppemedlemmer for arbejdet.

I denne situation hvor klassen har fælles opgaver, er det vigtigt, at lærerens kommentarer til de enkelte gruppers rapport er klare og tydelige, så eleverne er velorienterede om fejl og mangler. I nogle tilfælde kan det endog være nødvendigt at forkaste en rapport og unnlade at lade den indgå i pensum på grund af en for ringe kvalitet.

Den nævnte måde at inddrage feltarbejdsrapporter i pensum på er ikke den eneste. Det er også muligt at have differentierede opgaver, så de enkelte grupper kun opgiver deres egen rapport.

Ifølge den gældende eksamensbekendtgørelse, nr. 544 af 30. juni 1999 må eleverne "medbringe tilladte faglige hjælpemidler og materialer efter eget valg" til forberedelsen før eksaminationen. Det er således tilladt at medbringe alt materiale fra feltarbejdet til forberedelsen. Eksaminanden vælger selv, hvad der skal medbringes og kan altså ikke gå ud fra, at eksaminator har lagt rapporter fra feltarbejde og andet undervisningsmateriale i forberedelseslokalet. Det er alene eleverne, som har ansvaret for, at det er til stede i forberedelseslokalet.

4.2 Feltrapporter til eksamen

Feltarbejdet og rapporterne herfra kan indgå på forskellig måde i eksaminationen. Her skal nævnes nogle nærliggende muligheder:

1. I forbindelse med en "almindelig" eksamenstekst kan eksaminanden komme ind på feltarbejdet og feltrapporten, hvis det er relevant. Hvis eksaminanden fx har bidraget til en undersøgelse og en rapport om den kristne dåb hos nogle trossamfund, kan dette inddrages, hvis eksamensteksten er en tekst om dåben. Hvis eksaminator ønsker, at feltarbejdet skal inddrages på denne måde, kan han/hun evt. angive det i vejledende spørgsmål til eksamensteksten.
2. Klassen kan have foretaget en mindre interviewundersøgelse af forskellen mellem præsters og lægfolks holdninger i en menighed om et omdiskuteret emne, fx abort i den katolske kirke. Man kan da som den ulæste tekst anvende en tilsvarende større undersøgelse. En del af eksaminandens opgave bliver da at sammenligne resultaterne af de to undersøgelser og herunder komme ind på metodiske og teoretiske problemer i forbindelse med undersøgelser af denne art. Samtidig er der god grund til at komme ind på mulige holdninger til og argumenter i forbindelse med den omhandlede sag. I denne forbindelse vil det også være hensigtsmæssigt at anvende vejledende spørgsmål, hvis man som eksaminator har så præcise forventninger til eksaminationen.

Feltrapporterne, som indgår i læsepensum og eksamensopgivelser, sendes til censor senest sammen med eksamensspørgsmålene.

4.3 Forsøg med eksamen

De nævnte eksempler på, hvorledes feltarbejdet kan indgå i eksamen, bevæger sig inden for den gældende bekendtgørelse fra 31. maj 1999 og kan altså gennemføres uden ansøgning om dispensation fra gældende regler. Der er dog grund til at henviser til muligheden for at gøre forsøg med eksamensformer i forbindelse med feltarbejde. Hvis man har den opfattelse, at der ved denne arbejdsform udvikles nyttige kompetencer, som den traditionelle eksamensform ikke tilgodeser (fx personlige

eller sociale kompetencer), kan man ansøge Område for gymnasiale uddannelser (GYM) om forsøg med eksamensformen.

Her åbner der sig et større spektrum af muligheder. Antydningssvis kan nævnes:

1. Eksamen i opgivne tekster, hvor også feltarbejdsrapporterne indgår som læst tekst.
2. Rapporten indgår som et bispørgsmål ved en i øvrigt traditionel eksamen. Dette forudsætter, at feltarbejdet indgår i et større projekt, som har fyldt meget i undervisningen. Man kan lade selve feltrapporten tælle med en brøk i den endelige eksamenskarakter.
3. Gruppeeksamen, hvor projektgruppen bearbejder et ukendt materiale (evt. som en synopsis), som har relation til projektet. Under alle omstændigheder skal noget af tiden gå med eksaminationer af de enkelte deltagere til støtte for den individuelle karaktergivning.

Bilag

Opskrift på feltarbejdets forløb

Forberedelse af feltarbejdet

Analyseenhed gøres klart.

Udarbejdelse af problemformulering.

Læsning af baggrundslitteratur.

Gruppearbejdsform besluttes (evt. KUBUS).

Undersøgellesgruppen søges på internettet.

Undervisning i undersøgelsesgruppens trosforestillinger, ritualer og arkitektur.

Præsentationsbeskrivelse udarbejdes af lærer.

Aftaler med undersøgelsesgruppen.

Spørgeskema, sociogram, observationsskema udarbejdes.

Kort besøg hos undersøgelsesgruppen forud for selve feltarbejdet.

Øvelser i observation gennem video.

Etik diskuteres med eleverne.

Aftale med rektor om evt. omlagt undervisning.

Logbog udleveres til eleverne.

Udførelse af selve feltarbejdet

(Hvordan, hvornår, hvor, hvem).

Observationer og interviews udføres.

Logbog føres.

Bearbejdning og analyse af feltarbejdets data

(Hvorfor).

Brug af analysemodeller (fx Beckford).

Tolkning.

Evaluering af feltarbejdet

Af interne gruppeprocesser.

Af egne stærkere/svagere sider i gruppearbejdet.

Af forberedelsesfasen.

Af udførelsesfasen.

Af det faglige udbytte.

Opgaveskrivning

Hver gruppe skriver.

Evt. samling af klassens fællesopgave.

Frelæggelse

Evt. med opponenter.

Eksamensforberedelse

(Ved forsøg med eksamen skal der søges hos GYM gennem rektor senest 15. okt.).

Litteratur om feltarbejdet og dets metode

Adrian, Henrik og Didriksen, Marianne: *Metoder i samfundsfag*. København: Samfundsfagsnyt 1991.

Hastrup, Kirsten & Ramløv, Kirsten: *Feltarbejde. Oplevelse og metode i etnografien*. København: Akademisk Forlag 1989.

Jensen, Tim (red.): *Minoritetsreligioner i Danmark*. København: Columbus 1996.

Knudsen, Anne og Wilken, Lisanne: *Kulturelle verdener*. København: Columbus 1996.

Munk, Kirstine: "Idealer i feltarbejdet", i: Buck, Lene m.fl. (red.): *Idealer i religion og religionsforskning*. København: Museum Tusulanums Forlag 1997, s. 81-99.

Nielsen, Torben Stener: *Fold dig ud! Samfundsfaglig metodebog*. København: Columbus 1996.

Reddy, G. Prakash: *Sådan er danskerne! En indisk antropologs perspektiv på det danske samfund*. Mørke: Grevas 1992.

Spradley, James P.: *The Ethnographic Interview*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers 1979.

Spradley, James P.: *Participant Observation*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers 1980.

Warburg, Margit: "Religionssociologi", i: Rothstein, Mikael (red.): *Humanistisk religionsforskning. En indføring i religionshistorie og religionssociologi*. København: Samleren 1997, s. 137-246.

Det religiøse rum: Pevsner, Nikolaus: *Europas arkitekturhistorie*. København: Politikens Forlag 1973.

Film og video til brug i undervisningen

Maria Rytter og Herremagasinet: *Brev til Indien*. 56 min. Herremagasinet Film og TV ApS. Danmark 1991. Distribution: Herremagasinet Film og TV ApS. Den indiske antropolog Prakash Reddys feltarbejde i en dansk landsby.

Fra Det Danske Filminstitut kan man gennem landets biblioteker blandt andet låne følgende videoer og 16 mm film, der indeholder klip med fremmedartede ritualer:

Film:

Jens Bjerre: *En dansk opdagelsesrejsende fortæller: Med Jens Bjerre blandt buskmænd*. Jens Bjerre Film 1958. 16 mm. 42 min.

Jens Bjerre: *En dansk opdagelsesrejsende fortæller: Med Jens Bjerre hos Australiens indfødte*. Jens Bjerre Film 1953. 16 mm. 29 min.

Jens Bjerre: *En dansk opdagelsesrejsende fortæller: Med Jens Bjerre på Ny Guinea*. Jens Bjerre Film 1961. 16 mm. 54 min.

Video:

Jørgen Leth: *Haiti. Uden titel*. 78 min. Sunset Productions i samarbejde med Det Danske Filmværksted. Danmark 1996.

Morten Skriver: *Trance Dance*. 49 min. Fortuna Film. Danmark 1992.

Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie

I denne serie udsender Uddannelsesstyrelsen publikationer om generelle eller mere specifikke aktuelle emner. Formålet er at skabe debat og inspirere til udvikling i uddannelserne.

I serien er følgende udkommet eller under udgivelse:

1999

- Nr. 1: Grønne initiativer i de almengymnasiale uddannelser (UVM 6-256)
(Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 2: Strategier for erhvervsskolernes PIU-arbejde (UVM 7-278) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 3: Læring i praktikken - i social- og sundhedshjælperuddannelsen (UVM 7-280)
(Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 4: Ikt og vejledning på erhvervsskolerne (UVM 7-276) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 5: Rundt om læring (VHS video, tre små film, i alt 58 min.) (UVM 9-025)
(Voksenuddannelser)
- Nr. 6: Rundt om læring. Teksthæfte (UVM 9-026) (Voksenuddannelser)
- Nr. 7: På sporet af praksis. Antologi (UVM 9-027) (Voksenuddannelser)
- Nr. 8: Ikt i kemiundervisningen - på gymnasiet og hf (UVM 6-235) (Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 9: Ind på teknisk skole - information og vejledning (UVM 7-282)
(Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 10: Frafald flytter: - hvorfor faldt de fra i praktiktiden i Århus? (UVM 7-284)
(Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 11: IT i undervisningen på hhx og htx (UVM 6-257) (Erhvervsgymnasiale uddannelser)
- Nr. 12: Naturarbejde i praksis: - en analyse af kvalifikationsbehov i dag og i fremtiden
(UVM 7-288) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 13: Hvad tænder? Et debatskrift om voksenuddannelse (UVM 9-028) (Voksenuddannelser)
- Nr. 14: Scenarier for erhvervsuddannelsesreform 2000 - inspiration til pædagogisk diskussion
(UVM 7-285) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 15: Nye tilrettelæggelsesformer på VUC (UVM 9-038) (Voksenuddannelser)
- Nr. 16: Q-90 projektet - baggrund, proces og status på erhvervsskolernes kvalitetsprojekt
(UVM 7-286) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 17: Tag hånd om skolekulturen - en vej til skoleudvikling på erhvervsskoler (UVM 7-287)
(Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 18: Debatoplæg om specialundervisning for voksne (UVM) (Voksenspecialundervisning)
- Nr. 19: Casen i psykologiundervisningen - i de almene voksenuddannelser (UVM 9-047)
(Voksenuddannelser)
- Nr. 20: Fakta om erhvervsuddannelsesreform 2000 (UVM 0065) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 21: Efteruddannelse for gymnasie- og hf-lærere. Supplement efterår 1999 (UVM)
(Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 22: Evaluering af pgu - pædagogisk grunduddannelse (UVM 7-289)
(Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 23: Udviklingsprogrammet for fremtidens ungdomsuddannelser (UVM 6-261)
(Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 24: Projektorganiseret undervisning i fysik i gymnasiet og hf (UVM 6-259)
(Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 25: På godt og ondt. Et portræt af elever og deres forhold til mestre og erhvervsskoler
(UVM 7-292) (Erhvervsfaglige uddannelser)

Oversigten fortsætter på næste side

Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie

Fortsat fra forrige side

- Nr. 26: Evaluering af htx-uddannelsen 1999 (UVM 6-262) (Erhvervsgymnasiale uddannelser)
- Nr. 27: Banebryderprojektet (UVM 5-333) (Grundskolen)
- Nr. 28: Teori og praksis i den pædagogiske grunduddannelse - samarbejde mellem skole og praktiksteder (UVM 7-290) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 29: Praktikhåndbog til den pædagogiske grunduddannelse - et eksempel (UVM 7-291) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 30: På sporet - en antologi om undervisning i dansk som andetsprog (UVM 9-048) (Voksenuddannelser)
- Nr. 31: Erhvervsuddannelse. Hvordan lærer man i praktik? (UVM 7-293) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 32: Samarbejde mellem folkeskole og musikskole (UVM 5-345) (Grundskolen)
- Nr. 33: Heldigvis er vores folkeskole for alle. Elever med flygtninge- eller indvandrerbaggrund skriver dagbog (UVM 5-343) (Grundskolen)
- Nr. 34: Praksisnærhed og tværfaglighed på hhx (UVM 6-263) (Erhvervsgymnasiale uddannelser)
- Nr. 35: Q i undervisningsmaterialerne - lokal kvalitetsudvikling på erhvervsskolerne (UVM 7-294) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 36: Ingeniøruddannelserne. Før, nu og i fremtiden (UVM 0060) (Videregående uddannelser)
- Nr. 37: Beretning 1999 om gymnasiet og hf (UVM 0072) (Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 38: Hvad virker? - erfaringer om uddannelse til flere unge (UVM 7-295) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 39: Kontaktlærerens arbejde - lærerroller og helhed (UVM 7-297) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 40: Dansk på arbejde - arbejde på dansk (UVM 9-050) (Voksenuddannelser)
- Nr. 41: Samtale og samarbejde - en kulturel udfordring (UVM 7-296) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 42: Læring i samspil - giver mening (UVM 7-298) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 43: Jeg læste en hel bog og nu tør jeg også skrive (UVM 7-299) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 44: Efteruddannelse for gymnasie- og hf-lærere 2000/2001 (UVM 0075) (Gymnasiale uddannelser)

2000

- Nr. 1: Udvikling af arbejdsmiljøundervisningen - social- og sundhedshjælperuddannelsen (UVM 7-300) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 2: Ideer til læring i praktikken - i social- og sundhedsassistentuddannelsen (UVM 7-301) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 3: Evaluering 1998-2000. Den Fri Ungdomsuddannelse. 2. delrapport (UVM 0080) (Øvrige ungdomsuddannelser)
- Nr. 4: Hvad venter vi på? - om it i fremmedsprogsundervisningen (UVM 7-302) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 5: Uddannelsesbibliotek - informations- og læringscenter. En evaluering af erhvervsskolernes biblioteksprojekter (UVM 7-303) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 6: Naturvidenskabelige klasser i gymnasiet (UVM 6-264) (Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 7: Hf-forsøg 1997-1999. Status 1999 for arbejdet i hf-evalueringsgruppen samt foreløbige konklusioner vedrørende 2-årige hf-forsøg, 1997-1999. (UVM 6-267) (Gymnasiale uddannelser)

Oversigten fortsætter på næste side

Uddannelsesstyrelsens temahæfteserie

Fortsat fra forrige side

- Nr. 8: De fire tværgående dimensioner på htx (UVM 6-265) (Erhvervsgymnasiale uddannelser)
- Nr. 9: Elevansvar og elevindflydelse på tværfaglige htx-projekter (UVM 6-266) (Erhvervsgymnasiale uddannelser)
- Nr. 10: Fleksibel voksenundervisning. Kortlægning af fleksible tilrettelæggelsesformer på VUC (UVM 9-xxx) (Voksenuddannelser)
- Nr. 11: Selvevaluering - undervisning, læring og kvalitet i dialog (UVM 7-304) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 12: Projektarbejde i en nysgerrighedskultur (UVM 7-305) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 13: Produktionsskolerne i Danmark - deltagere og skoleprofiler (UVM 7-306) (Øvrige ungdomsuddannelser)
- Nr. 14: Elevernes oplevelser af erhvervsuddannelsesreform 2000 - forsøg med grundforløb efterår 1999 (UVM 7-307)
- Nr. 15: Forsøg med erhvervsuddannelsesreform 2000 - opsamling af de første erfaringer (UVM 7-308) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 16: Fra Kierkegaard til Calvin Klein, Gymnasietilværelser i 90erne - en undersøgelse af 1997-studenternes danske stile (UVM 6-268) (Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 17: Fysik og almindelse - rapport fra en konference på Askov Højskole (UVM 6-270) (Gymnasiale uddannelser)
- Nr. 18: Det åbne Læringscenter (UVM 7-310) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 19: Behovet for lærerqualificering - blandt lærere ved folkehøjskoler, daghøjskoler, aftenskoler og voksenuddannelsescentre. 2. delrapport i forskningsprojektet "Focus på voksenlæreren" (UVM 9-052) (Folkeoplysning og Voksenuddannelser)
- Nr. 20: Uddannelsesværksteder på VUC (rekv. hos KAD, tlf. 3283 8383) (Folkeoplysning og Voksenuddannelser)
- Nr. 21: Mellem to skoleformer - et samarbejde mellem produktionsskoler og erhvervsskoler. Pro-Tek-forsøget (UVM 7-311) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 22: Udvikling af lærerkompetencer i praksis - et fælles ansvar (UVM 7-312) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 23: Mål og handlekompetence i erhvervsuddannelserne (UVM 7-316) (Erhvervsfaglige uddannelser)
- Nr. 24: Feltarbejde i religion (UVM 6-271) (Gymnasiale uddannelser)

Publikationerne kan købes hos Undervisningsministeriets forlag eller hos boghandlere